

מבגש

לעבודה חינוכית-סוציאלית

כרך כ"ג • גיליון 42
טבת תשע"ו – דצמבר 2015

יוצא לאור על ידי:

בשיתוף עם:

פעילויות פנאי של נוער עם מוגבלויות בישראל – סקר מקוון

אורית גילור, חגית קליבנסקי ודרורה כפיר

תקציר

פעילויות פנאי הן חלק בלתי נפרד מחייו של אדם, ומיוחסת להן תרומה משמעותית לאיכות החיים. במאמר זה אנו מבקשות להציג **תמונה ראשונית של המצב הקיים בישראל** באשר לאפשרויות הפנאי העומדות לרשות בני נוער עם מוגבלות, כפי שהדברים משתקפים במרשתת (רשת האינטרנט). סקר מקוון ראשוני בחן את היצע הפעילויות עבור נוער עם סוגי מוגבלות שונים (מגבלות פיזיות, קוגניטיביות ותקשורתיות). בסקר נבחנו מאפיינים של הפעילויות, כגון: תוכני הפעילות (אמנות, ספורט וכדומה), אופי הפעילות (אישי, קבוצתי, משולב עם אוכלוסייה ללא מגבלות), פריסה גאוגרפית ומאפייני הארגון המפעיל. בעזרת הסקר הוערכה גם זמינות המידע על אודות פעילויות פנאי.

הממצאים מלמדים כי ארגוני המגזר השלישי הם האחראים למרבית ההיצע בתחום פעילות הפנאי הללו, ולא המגזר הציבורי. אין בנמצא ארגון-על המונחה על ידי הצרכים ואשר הצטבר בו ידע מדעי כיצד להיענות להם. מקורות המימון מגוונים ואינם תמיד מפורסמים, הגדרות הפעילות אינן תמיד ברורות. אלה ועוד מקשים על הנגישות למידע על הפעילויות הקיימות.

המסקנה היא כי יש להבנות מדיניות המטפחת פעילויות פנאי עבור ילדים ובני נוער עם מוגבלות. מדיניות זו תוסיף נדבך בדרך ליישום חוק זכויות האדם ולהבטחת חברה נאורה.

מילות מפתח: פנאי, נוער עם צרכים מיוחדים, מוגבלות, סקר, מדיניות

מבוא

במחצית השנייה של המאה העשרים, פנאי הפך לנושא משמעותי בחיי אנשים בחברות פוסט-תעשייתיות (Kelly & Goodbey, 1992), מה שהביא לעלייה בחשיבות הפנאי ובכמות הזמן המוקדש לפעילויות פנאי, כמו גם לגידול במגוון דפוסי הפנאי ומיקומם במרחב בהשפעת השינויים הטכנולוגיים (Mokhtarian, Salomon & Handy, 2004). ארגון הבריאות העולמי (World Health Organization), ובעקבותיו מדינות רבות במערב, מתייחסים להשתתפות בפעילות פנאי כמרכיב חיוני לבריאות, לתחושת הרווחה (well-being) ולשיפור איכות החיים. עקב חשיבות הנושא והשינויים בתפיסת הפנאי התפתח גם המחקר בתחום (Hsieh, Spaulding & Riney, 2004).

בספרות הרלוונטית ניתן להצביע על שלוש גישות עיקריות לפנאי: פנאי כזמן, פנאי כפעילות ופנאי כמצב תודעה (Kelly & Freysinger, 2000; Godbey, 1990). אופיו רב הפנים והמשתנה של הפנאי מצריך שימוש במגוון שיטות מחקר. פנאי נחקר מהיבטים שונים, כגון: כלכלי, פסיכולוגי, גאוגרפי, סוציולוגי, היסטורי, אנתרופולוגי, מגדרי,

תרבותי ומן ההיבט של מדעי הסביבה (Mair, 2006). בעבר התמקד המחקר בעיקר בהיבטים כמותיים של פנאי, כגון מספר המשתתפים או משך הזמן המוקדש לעיסוקי הפנאי, לצד משתנים דמוגרפיים, כמו מין וגיל. שינויים בתפיסת הפנאי הובילו גם להרחבת המחקר אל עבר ההקשר החברתי והתמקדות בפרט, באמצעות אימוץ גישת המחקר האיכותנית או שילוב גישות המחקר ובחינת שאלות, כגון מניעים להשתתפות בפעילויות פנאי או הגורמים המשפיעים על בחירת עיסוקי הפנאי ותרומת הפנאי (Bocarro, Greenwood & Henderson, 2008; Coons & Watson, 2013; O'day & Killeen, 2002). מגמות אלו באו לידי ביטוי במחקרי פנאי בהסטת הדגש מיחסי עבודה-פנאי, בעיקר בקרב אוכלוסיות רוב, אל עבר מחקרים שהתמקדו בקבוצות מיעוט, ביניהם אנשים עם מוגבלות, בהתמקדות ביחסים בין פנאי ותרבות (Scraton, 2007).

פנאי נחשב כתחום מרכזי היכול להעניק לאנשים משמעות בחיים (Iwasaki, Messina, Shank & Coyle, 2015). תקופת הנעורים היא זמן שיא של צריכת פנאי, ועבור בני הנוער, עם מוגבלות או בלעדיה, השתתפות בפעילויות פנאי היא גורם חיוני להתפתחות (King et al., 2003; Ullenhag, 2012). מחקרים מלמדים כי פעילויות פנאי הן הזדמנויות לבדיקה ולטיפוח של יכולות פיזיות וחברתיות, לשיפור תחושת רווחה ואיכות חיים (Schreuer, Sachs & Rosenblum, 2014) ולהתפתחות הזהות העצמית (Kelly & Freysinger, 2000). פעילויות אלה מאפשרות לאנשים למצוא משמעות בחיים, והן חשובות במיוחד לאנשים עם מוגבלות (Iwasaki, 2008), כיוון שפעמים רבות ניתנות להם הזדמנויות מצומצמות בלבד להשתתפות פעילה ובעלת משמעות בתחומי החינוך והתעסוקה ובקהילה (Fullagar, 2008). במחקר נמצא כי אנשים עם מוגבלות נוטים להשתתף פחות בפעילויות פנאי, בשל מחסומים אישיים וסביבתיים (Bult, Verschuren, Jongmans, Lindeman & Ketelaar, 2011). ניתן למצוא רק מחקרים בודדים העוסקים בפנאי של נוער עם מוגבלות (כגון Schreuer et al., 2014). בישראל נערכו אך מעט מחקרים בנושא פנאי בכלל ובתחום פנאי של נוער בפרט. לפיכך, מטרת המאמר היא להציג מחקר גישוש ראשוני, שבוצע באמצעות סקר מקוון. סקר זה נועד ללמוד על אפשרויות הפנאי של נוער עם מוגבלות הקיימות בקהילה כיום ועל המשמעויות הנגזרות מממצאיו, הן ביחס למדיניות והן כבסיס למחקרי המשך בתחום.

פעילויות פנאי מה הן?

בני נוער בגיל החינוך הציבורי שותפים לפעילויות במסגרת החינוך הפורמלי, מסגרת שמטרתה מוצהרות וכוללות קידום שלהם בעיקר במישור האקדמי. עבור בני נוער עם מוגבלות, החינוך הפורמלי (עד גיל 21) מציב מטרות לקידום גם במישור ההתנהגותי, מטרות המכוונות לתפקוד יעיל בחיי היום-יום. לפעילויות אלה יש כללים ונהלים הידועים לאנשי המקצוע, והם כתובים בתכנית לימודים אישית. פעילויות הפנאי, לעומת זאת, הן הפעילויות הבלתי פורמליות, אלה שמאכלסות את ה"זמן הפנוי", והן יוזמות על ידי הילד עצמו או על ידי משפחתו (Law et al., 2006).

בספרות אין הגדרה אחת לפנאי, שכן הוא כולל מגוון רחב של פעילויות מעבר למסגרות החינוך הפורמלי. חוקרים רבים מיינו את הפעילויות על פי קריטריונים שונים. להלן מיפוי פעילויות הפנאי בהתאם לסוגיהן ומאפייניהן:

(א) מיפוי לפי מובנות הפעילות. פעילויות הפנאי נחלקות לפעילויות פנאי פורמליות ופעילויות פנאי לא פורמליות. פעילויות הפנאי הפורמליות מובנות, יש להן כללים ברורים, ולרוב הן מאורגנות על ידי מדריך, מנחה או מאמן, כחלק ממועדון או ארגון. כך למשל קבוצות אימון במגוון ענפי הספורט ופעילויות המבוססות על כישורים (נגינה, דרמה וכדומה). פעילויות פנאי לא פורמליות הן ספונטניות מטבען, אינן דורשות תכנון מוקדם או דורשות תכנון מועט, ולרוב הן יזומות על ידי הנער עצמו. הפעילויות הלא פורמליות כוללות תחביבים, משחקי קופסה, משחקים חברתיים, קריאה, צפייה בטלוויזיה וכדומה (King, Petrenchik, Law & Hurley, 2009).

(ב) מיפוי המוסיף להבחנה בין פעילויות מובנות לפעילויות שאינן מובנות את ההתייחסות להיבט החברתי של הפעילות. כך, הבחינו סוליש, פרי ומינס בין שלושה סוגי פעילויות פנאי: האחד, פעילויות חברתיות שבהן יש מפגש לא פורמלי עם קבוצת השווים, כגון: בילוי משותף בקולנוע או משחק באולינג; השני, פעילויות קבוצתיות מובנות שמטרתן שיפור כישורים, כגון קבוצת ספורט ושיעורי נגינה; השלישי, פעילויות פנאי פסיביות, כגון משחקי מחשב וצפייה בטלוויזיה, שאותן מבצע הנער ללא חברה (Solish, Perry & Minnes, 2010).

(ג) מיפוי המתייחס לתרומה של פעילויות הפנאי מעבר להנאה בעת הפעילות עצמה. לכאן מתאימה ההבחנה בין "פנאי מזדמן" לבין "פנאי רציני" (היוש, 2007; Stebbins, 1997). לדברי החוקרים, השני, בניגוד לראשון, מאפשר הפקת תועלת לאורך זמן, כגון: גיבוש זהות, ביטוי עצמי, תחושת סיפוק מתמשכת ושייכות חברתית. אף שפעמים רבות הפנאי נתפס כמיועד לחוויות שעשוע ובידור, נמצא כי פעילויות "פנאי רציני" במסגרות החינוך הבלתי פורמלי מותירות רישום משמעותי על המשתתפים ומספקות הזדמנות ייחודית לבחינת יכולות ולהתנסות חברתית (יאיר, 2006, עמ' 193–214).

ניתן למצוא בספרות מיפויים וטיפולוגיות רבים נוספים. כך למשל בסקר הפנאי שערכו רז, רטנר, לויטין, קיסר-שיגמן ונוימן (2013) בקרב תלמידים, סווגו פעילויות הפנאי על פי ראיונות וידע אקדמי, לחמש קטגוריות: פעילויות אופייניות לעיסוק בבית, בילוי עם חברים שלא במסגרת מאורגנת, חוגים וספורט, עבודה ופעילות חברתית מאורגנת. מבין הטיפולוגיות של פעילויות פנאי, יש המבוססות על מטרות הפעילות, ואחרות מתייחסות לתוכן הפעילות (Overs, Taylor, Cassell & Chernov, 1977), כגון ספורט, אמנות, התנדבות. מספר סיווגים התייחסו לאופי הפעילות: סטבינס הבחין בין שלושה סוגים של פעילויות הפנאי: פנאי רציני, פנאי ארעי ופנאי מבוסס פרויקט (Stebbins, 2005); פסמור ופרנץ סיווגו לשלוש קטגוריות: פנאי הישגי, פנאי חברתי ופנאי "פסק זמן" (רגיעה) (Passmore & French, 2001); הוורד ופניסטון בחרו במיון לפי סוג הארגון, התפיסה והמטרה (Howard & Peniston, 2002). חלוקה נוספת לשלוש קטגוריות היא של מונסון וסביקס: פעילות הבעה, פעילות רגיעה ופעילות למידה

(Munson & Savickas, 1998). עוד דרך למיון לפי אופי הפעילות מבחינה בין פעילות פסיבית לאקטיבית (Bhat & Lockwood, 2004), ואילו מור וקלף מיינו פעילויות חוץ על פי מאפייניהן האובייקטיביים, כגון משך זמן הפעילות ומיקומה (Mokhtarian et al., 2004). פיז'גרלד ועמיתיו בחנו פעילויות פנאי של נוער ופיתחו שש קטגוריות: ספורט, פעילות חוץ, תכניות ל"שמירת כושר", פעילויות שאינן ספורט, בידור, מחשב או חברים (Fitzgerald, Joseph, Hayes & O'regan, 1995), ואילו ין ניתחה פעילויות פנאי של סטודנטים ומצאה תשעה דפוסים, שאותם דרגה על פי שכיחותם: בילוי חברתי, תקשורת המונים וחינוך, מוזיקה ופעילות חברתית, ספורט, בילוי חוץ, אמנות ותחביבים, משחקים, תרבות נוער (Yen, 1997). עוד נציין את טינסלי ואולדרדג', שפיתחו טקסונומיה מבוססת צרכים של פעילויות פנאי והגדירו 12 קבוצות של פעילויות פנאי, כגון: חדשנות, השתייכות, הנאה חושית, ביטוי עצמי, יצירתיות, תחרות, רגיעה ועוד (Tinsley & Eldredge, 1995). עבודתנו זו מבוססת על סיווגים נוספים המתוארים להלן.

ההבחנה בין פנאי כטיפול לבין פנאי כתכלית היא נדבך משמעותי לבחינת פעילויות פנאי עבור נוער עם מוגבלות. למשמעותיות זו מוסיפה התרומה שיש לפעילויות הפנאי בטיפוח יכולות אישיות – חברתיות ורגשיות. אי-לכך, יש הרואים **בפעילויות פנאי אמצעי לטיפול**, דהיינו יש להן תפקיד גם בתהליך הטיפול והשיקום של המשתתף עם המוגבלות (Bult et al., 2011; Meyers, Davis-Jones & Botting, 2011). מתנגדים להם מוריי וכן גודליי ורנזוויק-קול, הטוענים שההגדרה של פנאי היא זמן שבו לא עושים כלום או זמן הפסקה מפעילות (Goodley & Runswick-Cole, 2010; Murray, 2002). הגדרות אלה מבקשות לתת חשיבות למצב של "להיות" (being) ולקחת הפסקה מה"עשייה" (doing), שכן מטרתו של הפנאי היא ההווה, ולא ההתקדמות לעבר מטרה. הבחנה זו חשובה במיוחד עבור אנשים עם מוגבלות, שכן הטענה היא שפנאי הופך פעמים רבות ל"עבודת שיקום" (Goodley & Runswick-Cole, 2010).

בין המחקרים אשר בחנו את אופי פעילויות הפנאי שבהן משתתפים ילדים ונוער עם מוגבלות, היו שהתמקדו בסוג מוגבלות אחד והיו שבחנו כמה סוגי מוגבלות. רמת התפקוד תורמת למידת ההשתתפות בפעילויות הפנאי, אך לא כך בהכרח סוג המוגבלות. על כן הדיון להלן לא יבחין בין סוגי מוגבלות שונים.

התייחסותם של ילדים ונוער עם מוגבלות לפעילויות הפנאי

מחקרים שבחנו את פעילות הפנאי של אנשים עם מוגבלות מצאו כי לרוב ילדים ובני נוער עם מוגבלויות אינם משתתפים ב"פנאי רציני" (Dattilo, 1991; Stebbins, 1998). פעילויות הפנאי הרציני עבורם הן לרוב מסווה לפעילות טיפולית. כך חוג אמנות הופך לתרפיה באמנות, וחוג מוזיקה הופך לתרפיה במוזיקה. פעילויות הפנאי – פנאי כתכלית – השכיחות ביותר עבורם, מאופיינות בפסיביות ובעלות אופי יחידני, כגון: צפייה בטלוויזיה, הקשבה לרדיו או פעילויות משפחתיות (Buttimer & Tierney, 2005; Solish, et al., 2010). הם כמעט שאינם משחקים עם הילדים בשכונה (Geisthardt,

(Brotherson & Cook, 2002), ויש להם אפשרויות מעטות לפעילות גופנית מותאמת (Rimmer & Rowland, 2008).

נוער עם מוגבלות רואה בהשתלבות בפעילות פנאי שהוא אוהב מידה שווה של חשיבות לאושר והצלחה בחיים (King, Cathers, Miller Polgar, MacKinnon & Havens, 2000). שני דברים מבקשים נערים ונערות עם מוגבלות לעצמם: פעילות חברתית רבה יותר ופעילות פיזית רבה יותר (Bedia, Orgaz, Verdugo & Ullan, 2013). בראש סדר העדיפויות שלהם נמצאות פעילויות שיש בהם מעורבות בקהילה ופעילויות המזמנות יצירת חברויות חדשות (Kampert & Goreczny, 2007). בני נוער אלה מבקשים פעילות פנאי שתספק להם איכות חיים, ועל כן עליה להיות מאתגרת, מרתקת ובעלת היבט חברתי ולהתאפיין בהכלה על ידי המשתתפים האחרים (King et al., 2009). מבוקשם עולה בקנה אחד עם ממצאי מחקרים שלפיהם פעילות פנאי תורמת להבנת העצמי והעולם ומאפשרת הזדמנות לשילוב בקהילה (Buttimer & Tierney, 2005).

הערכת השתתפות בפעילויות פנאי

חוקרים רבים מבקשים להעריך את מידת ההשתתפות של אנשים עם מוגבלות בפעילויות פנאי ומפתחים כלי מדידה שונים לשם כך (King et al., 2009). לכל אחד מכלי המדידה הקיימים עד כה יש חסרונות (McConachie, Colver, Forsyth, Jarvis & Parkinson, 2006). מרבית הכלים מתקשים לתשאל את המשתתפים עצמם, ויש קושי למדוד את התלות של המשתתף במשפחתו ואת עצמאותו, לנוכח שינויים המתרחשים עם הגיל.

בסקירת הספרות בתחום לא עלה בידינו למצוא מידע סטטיסטי על היקף ההשתתפות של ילדים ובני נוער עם מוגבלות בפעילויות פנאי, למעט הממצאים על כך שאנשים עם מוגבלות ממעטים להשתתף בפעילויות פנאי, בהשוואה לאחרים בחברה (Dattilo, 1999), השתתפותם היא אינטנסיבית פחות (King et al., 2009) ואינה בהכרח השתתפות פעילה (Perlman, 2007). ממצא מדאיג במיוחד הוא שההשתתפות בפעילות הפנאי בקרב אוכלוסייה זו, המועטה מלכתחילה, הולכת ופוחתת עם העלייה בגיל (Stevenson, Pharoach & Stevenson, 1997). יש להצר על הממצאים בדבר ההשתתפות המעטה של ילדים ונוער עם מוגבלות בפעילויות פנאי בעולם (Dattilo, 1991) ובישראל (רייטר, 2002, 2004).

ילדים ונוער המשתתפים בפעילויות פנאי בקהילה זוכים לעשות זאת בזכות ההורים, המחנכים ונותני השירותים שמאמציהם הופנו לפתיחת הזדמנויות, ובזכות הרצון של החברה סביבם לספק להם את הסיכוי להיות חלק מהקהילה (Solish et al., 2010). כך למשל קנג ועמיתיו דיווחו על הצלחה רבה יותר של שילוב נוער עם שיתוק מוחין בקבוצת השווים במסגרת פעילויות חברתיות כאשר פעילויות אלה אורגנו על ידי צוות מכיל ומלווה וכאשר מידת הקבלה של הפעילות בקהילה הייתה גבוהה (Kang et al., 2010).

דגשים עבור פעילויות פנאי לילדים ונוער עם מוגבלות

ההזדמנויות הניתנות לילדים ונוער עם מוגבלות להשתתף בפעילויות פנאי מאופיינות במספר דגשים המאפשרים השתתפות פעילה ואינטנסיבית. להלן פירוט הדגשים הללו, כפי שנמצאו במחקרים שונים.

פעילויות מובנות ולא מובנות

אחד המאפיינים של פעילויות הפנאי הוא מידת המובנות של הפעילות. ילדים (עד גיל 14) עם מוגבלות פיזית דיווחו על מידת הנאה פחותה מפעילויות מובנות, לעומת ילדים מושווי גיל ללא מוגבלות (King et al., 2009). פעילות פנאי מובנית היא פעילות עם כללים ברורים, מטרה ומנחה או מדריך. על מנת שפעילות זו תהיה פתוחה למשתתפים עם מוגבלות, יש לספק להם תמיכה פיזית ורגשית וכן התאמות (Dieringer & Judge, 2013; Hodge & Runswick-Cole, 2015). קינג ואחרים טענו כי אין זה נכון להעדיף פעילות מובנית עבור אנשים עם מוגבלות. לפעמים לפעילות לא מובנית יש היכולת להעניק יתרונות שאנו מבקשים בפעילות פנאי (King et al., 2009).

מתן אפשרות בחירה

בהתאם לגישת החינוך הבלתי פורמלי ולרעיון הפנאי בכלל, להעדפות הפרט יש מקום משמעותי בבחירת הפעילות. גם בקרב נוער עם מוגבלות, בחירה זו תורמת לטיפוח העצמאות ולשיפור הדימוי העצמי ואיכות החיים. בחירת האדם עם המוגבלות בפעילות הפנאי שבה ישתתף מהווה את אחד הגורמים הישירים המשפיעים על השתתפותו הפעילה (Law et al., 2006). המציאות אינה משאירה מרחב בחירה אמתי לילד ולנוער עם המוגבלות, ובכל זאת יש להם העדפות (Kreiner & Flexer, 2009). היעדר בחירה של הילד בפעילות מובילה למוטיבציה פנימית נמוכה ויכולת התמודדות נמוכה עם הקשיים שבהם הוא נתקל (King et al., 2009). אחת הסיבות לחוסר הנאה מפעילות פנאי מובנית היא היעדר בחירה של הפרט בפעילות. כאשר ההורים בוחרים את הפעילות עבור ילדם, השתתפותו הפעילה ומשמעות הפעילות עבורו עלולות להיפגע. לא פעם בחירה זו מסווה פעילות טיפולית, שנועדה להשלים פערים בידע ומיומנויות או שמטרתה לתת להורים הרגשה שילדם מעורה בקהילה כמו האחרים, ובכך לטפח את תחושת העצמי ההורית שלהם (King et al., 2009).

לחוד או יחד?

לילדים ולבני נוער עם מוגבלות יש שתי קבוצות שווים – זו של בני גילם ללא מוגבלות וזו של בני גילם עם מוגבלות. סביר להניח כי ילדים אלה זקוקים למפגש ולפעילות עם שתי הקבוצות, ברמה זו או אחרת.

מבחינת מדיניות חברתית וקהילתית ראוי להבחין בין כמה דגמים אפשריים של פעילות פנאי לילדים עם מוגבלות: פעילות יחידנית, פעילות קבוצתית סרגטיבית המיועדת רק למשתתפים שיש להם מוגבלות דומה ופעילות קבוצתית אינטגרטיבית

המיועדת לכלל הילדים ובני הנוער. לדגם האחרון הטיפו בחום שליין, סטון וריידר (Schleien, Stone & Rider, 2005), משום שזו פעילות המעודדת שילוב בקהילה. כאשר יש קושי לשלב משתתף עם מוגבלות בפעילות עם עמיתים בני אותו גיל, פתרון ביניים הוא קיומה של קבוצה נפרדת המשולבת במסגרת פעילות רגילה (החברה למתנ"סים, 2013; קליבנסקי, 2011).

פעילות פנאי סגרגטיבית עונה על הצורך בפעילויות פנאי שונות המותאמות לצורכי ילדים ובני נוער עם מוגבלות, ויש המוצאים בה יתרון בהיבט החברתי. אמנם יש סכנה שפעילויות אלה תיצורנה הפרדה ואפליה דיאגנוסטית (diagnostic apartheid), אך נראה כי בכל זאת גם להן יש מקום; בפעילות פנאי המיועדת רק למשתתפים עם מוגבלות נחסכת מהמשתתפים ההתמודדות עם המוגבלות ועם תפיסות ועמדות של הסביבה (Hodge & Runswick-Cole, 2013). הולט הדגיש כי המקום המופרד הזה מאפשר זמן להבראה ומקום למנוחה ורוגע (Holt, 2007).

פעילות פנאי אינטגרטיבית עונה על הצורך של בני נוער עם מוגבלות להיפגש עם בני גילם ללא מוגבלות ולהתנסות בפעילויות משותפות. הפעילויות האינטגרטיביות מאפשרות גם להפגיש ילדים ונוער ללא מוגבלות עם עמיתיהם המוגבלים, ובכך לחנך את הראשונים להכיל את השונים. זכויותיהם של השונים להיות חלק מהחברה מוסכמות על הכול (רייטר, 1997), וזו הזדמנות לחנך להחלת זכות זו. הספרות המקצועית תומכת בהחלט בקו פעולה זה (ראו למשל, Leyser & Cole, 2004; Schleien, 2004; Green & Stone, 2003), אלא שראוי לזכור כי רמת התפקוד של הילד או הנער היא משתנה מתערב רב כוח בבחירה בפעילות משלבת, ועל כן נחוץ פתרון הביניים.

לאור חשיבות השתתפותם של בני נוער עם מוגבלות בפעילויות פנאי, תרומתן הפוטנציאלית של פעילויות אלה והדגשים הייחודיים בהקשרן, כמו גם בשל דלות המחקר והספרות המקצועית בנושא זה בישראל, יש צורך בלימוד מעמיק באמצעות מחקרים, שיובילו להבנת התופעה על היבטיה השונים. ספרות ומחקר מהעולם מעשירים את הידע ומהווים בסיס, הן ברמה התאורטית והן ברמה המעשית, אולם מכיוון שהפנאי הוא תלוי תרבות, וניתן להבין את פעילויות הפנאי כמו גם את דפוסי ההשתתפות רק על רקע ההקשר האישי וההקשר החברתי-תרבותי (Dong & Chick, 2009; Stebbins, 2005), נחוץ מחקר שיביא בחשבון את ההקשר המקומי, המעצב באופן משמעותי את פעילות הפנאי. הסקר המוצג כאן הוא בבחינת צעד ראשון להיכרות עם שדה פעילויות הפנאי של נוער עם מוגבלות בישראל.

שיטת המחקר

כנקודת מוצא לבחינת המצב הקיים בישראל ערכנו סקר גישוש אינטרנטי, שבאמצעותו ביקשנו ללמוד על פעילויות פנאי המוצעות לצעירים עם מוגבלות. החיפוש ברשת האינטרנט התמקד באיתור ארגונים המספקים פעילויות פנאי לנוער ובוגרים עם סוגי מוגבלות שונים (מגבלות פיזיות, קוגניטיביות ותקשורתיות). לא נכללו צעירים עם לקות למידה וצעירים המוגדרים כחולים במחלות קשות. החיפוש

המקוון התחקה אחר פרסום הפעילויות המופיע באופנים שונים (כחלק מפעילויות של ארגונים, כפרסומת, ככתבה על אירוע שהתקיים וכדומה).

סקר מקוון

הבחירה בסקר מקוון נבעה בראש ובראשונה מהיעדר ספרות או מקור אחר המכילים מידע מקיף על הנעשה בתחום פעילויות פנאי של נוער עם מוגבלות בישראל. הבחירה התבססה על ההנחה כי בעידן המידע, המרשתת (רשת האינטרנט) היא המאגר הגדול ביותר המספק מידע מעשי בכל תחום ומסוגים רבים, כגון: פרסומים, אתרים ומחקר. הנחנו כי בהיותה נגישה וחסכונית להפצת מידע לקהל הרחב הנחשף לתכניה, המרשתת משמשת מגוון ארגונים, מוסדות ויזמים העוסקים בפעילויות פנאי לאנשים עם מוגבלות בכלל וצעירים בפרט. מנגד, סברנו כי היא מהווה כתובת מרכזית לחיפוש מידע על ידי הורים לילדים עם מוגבלות ואנשים עם מוגבלות בכלל, במיוחד כיוון שהיא מציעה פתרונות להעברת מידע ותקשורת חנם, וזאת תוך הסרת מכשולים המקשים על אוכלוסייה זו.

המידע המובא כאן מבוסס על חיפוש במרשתת באמצעות GOOGLE ואתרי חדשות (כמו YNET). החיפוש נערך בשני אופנים: (א) חיפוש סטנדרטי לפי מילות מפתח רלוונטיות שהיו מוכרות לנו ומילות מפתח מקובלות בספרות האקדמית, כגון "פנאי" ו"מוגבלות", או לפי שמות ארגונים או אתרים שעניינם אוכלוסייה עם מוגבלות, כגון: אק"ם, המוסד לביטוח לאומי או אתר "מקום מיוחד". לדוגמה, באתר של עמותת איל"ן, בכותרות "חברה" ו"ספורט", ניתן ללמוד על פעילויות הפנאי שמציעה העמותה לאנשים עם נכות פיזית או מוטורית: חוגי ספורט שיקומי וקבוצות ספורט הישגי במגוון רחב של ענפים, מועדונים חברתיים הכוללים הרצאות, טיולים, מסיבות וסופי שבוע, וחוגי העשרה בתחומים שונים, וביניהם: אילוף כלבים, חוגי תאטרון ומקהלות. נוסף על כך, איל"ן מפעילה להקות ריקודים, קייטנות ומחנות נופש וכן מועדוניות שבהן מתקיימות תכניות לפיתוח מיומנויות וכישורים רגשיים וחברתיים. בחלק מהאתרים ניתן היה ללמוד על ארגונים נוספים מתוך המידע על שיתופי פעולה; (ב) חיפוש חופשי, תוך הצלבת מילות המפתח עם סוג הארגון (כגון תנועת נוער או עמותה) או סוג פעילות (כגון חוגים או ספורט ונכים, שילוב ופנאי, טיול וילדים עם צרכים מיוחדים). כך למשל, בחיפוש האקראי, באמצעות הצלבת המילים "עמותה" ו"צרכים מיוחדים", נחשפנו לעמותות שלא ידענו על קיומן קודם לכן, כגון "גיבורים קטנים" ו"שותף".

לסקר המבוסס על המרשתת כמה מגבלות היכולות להשפיע על ממצאיו. ברשת קיים שפע מידע מסוגים וממקורות שונים, אך עם זאת אפשר שישנן פעילויות או ארגונים שאינם מצויים בה, והיות ובשלב זה לא נעשה שימוש באמצעים נוספים לאיתור פעילויות פנאי, הם לא נכללו בסקר. מגבלה אחרת קשורה לשימוש בשפה. ארגונים ועורכי תוכן באתרים אינם מחויבים לדפוס מסוים (כגון ציון תאריך או פירוט קהל היעד) ומשתמשים במילים שונות בהתאם לבחירתם (כגון "ילדים מיוחדים"), ולא לפי

מילות מפתח אחידות, ולכן אפשר שהחיפוש לא יוביל לדפים הרלוונטיים. זאת ועוד, ארגונים וגופים משתמשים במונחים שונים לתיאור פעילויות הפנאי (תכנית, חוג, העשרה, קורס, פרויקט וכדומה). כמו כן, השפה משתנה, וייתכן פער בין המקובל בשפה האקדמית העכשווית לבין מונחים שהיו מקובלים בעבר או לבין השפה השימושית בתחום הנחקר. כך למשל לא מקובל כיום להשתמש במילה "נכים" (אלא ב"אנשים עם מוגבלות") או "פיגור" ("מוגבלות שכלית"). כמו כן, מחד גיסא, מנועי חיפוש אינם שולפים תמיד את התוצאות המעודכנות ביותר, ומאידך גיסא, ארגונים מפעילים שיטות מגוונות להעלאת הדירוג שלהם במנועי חיפוש, וכך עלול להיווצר עיוות בתוצאות שמתקבלות. יתר על כן, דפים שהועלו לרשת בדרך כלל נשארים גם אם חלף זמן, ולפיכך לא פעם מצאנו שהמידע שניתן היה חלקי ולא מעודכן (ולא תמיד מצוין באתר או בדף תאריך עדכון). זו הייתה מגבלה נוספת של מורכבות השימוש במרשתת עבורנו. אף שאסטרטגיית החיפוש ומילות המפתח תוכננו מראש, יעילות החיפוש מושפעת ממידת ההיכרות עם מנועי חיפוש ושיטות חיפוש.

כל הארגונים והפעילויות שאותרו נרשמו, גם אם המידע שניתן עליהם היה חלקי ולא בהכרח מעודכן. בסיום איסוף המידע, פעילויות הפנאי שנמצאו אופיינו על פי עשרה תבחינים. תבחינים אלה נבנו בעזרת ספרות העוסקת בטיפולוגיות של פעילויות פנאי (Kozakiewicz, 2007; MacKay & Crompton, 1988; Mokhtarian et al., 2004; Sener, 2005; Copperman, Pendyala & Bhat, 2008; Stebbins, 1982, 1997, 2005):

א. **אופי פעילות הפנאי** – "פנאי רציני" ו"פנאי מזדמן". "פנאי רציני" הוא עיסוק שיטתי המאפשר רכישה וביטוי של מיומנויות, ניסיון וידע בתחום, ו"פנאי מזדמן" מתייחס בעיקר לפעילות ארעית, קצרה, מהנה, מתגמלת באופן מדי, אשר דורשת הכשרה קצרה או אינה דורשת הכשרה כלל.

ב. **סוג הארגון המפעיל** – שירות ממלכתי (ממשלתי או עירוני), מלכ"ר או עמותה (NGO), גורם עסקי או פרטי.

ג. **מקורות מימון** – מצאנו שלושה גורמי מימון עיקריים: ממלכתי או ציבורי, השתתפות עצמית ותרומות.

ד. **רמת מובנות** – פעילות מובנית, פעילות מובנית בחלקה ופעילות לא מובנית. רמת המובנות מאופיינת במידת התכנון המוקדם של הפעילות, קביעות המטרות, הכללים בפעילות, הנחיית הפעילות והפיקוח עליה.

ה. **מיקום או פריסה גאוגרפית** – פריסה ארצית, פריסה חלקית ופעילות נקודתית: פריסה ארצית פירושה שלוחות ברחבי הארץ (מעל שישה מוקדי פעילות), פריסה חלקית – מספר מוקדים מצומצם, פעילות נקודתית – באזור או יישוב מסוימים (עד שני מוקדי פעילות).

ו. **מגוון הפעילות** – פעילות ממוקדת (תחום תוכן אחד) או פעילות מגוונת (עיסוק ביותר מתחום תוכן אחד, למשל אמנות וספורט).

- ז. **גיל** – פעילות לנוער (עד גיל 16), פעילות לבוגרים (מעל גיל 16) ופעילות מעורבת (נוער ובוגרים).
- ח. **מטרת פעילות הפנאי** – פעילות פנאי כאמצעי לטיפול או פעילות פנאי כתכלית.
- ט. **ממד השילוב החברתי** – פעילות יחידנית או פעילות קבוצתית. פעילות קבוצתית היא פעילות בקבוצת השווים עם מוגבלות או פעילות משולבת של משתתפים עם מוגבלות וללא מוגבלות.
- י. **מידת העצמאות של הפרט בפעילות** – פעילות שבה המשתתף עצמאי או פעילות שבה הוא מלווה, אם על ידי אדם מטעמו או על ידי אדם מטעם הארגון.

ממצאים

אותרו 33 ארגונים, המציעים 41 פעילויות לבני נוער ובוגרים עם מוגבלות. בחמישה ארגונים מוצעות כמה פעילויות פנאי המיועדות לקהלי יעד שונים. לוח 1 מציג את פעילויות הפנאי שאותרו, על פי שכיחותן בכל אחד מן התבחינים.

נמצא כי רוב הפעילויות לנוער עם מוגבלות (68%) מוצעות על ידי ארגוני המגזר השלישי (third sector) – מלכ"רים ועמותות, ומרביתן פעילויות מובנות, הן מבחינת התכנית והן מבחינת המועד ומבחינת המקום. מטרות הפעילות מוגדרות, הן מונחות על ידי אדם בוגר ומתקיימות במועדים קבועים. כמחצית מהפעילויות (48%) מתקיימות לפחות פעם בשבוע לאורך תקופה ממושכת ועונות על ההגדרה של "פנאי רציני". עם זאת, כשליש מהארגונים (32%) מציעים פעילויות מזדמנות לצד הפעילויות המתמשכות. מגוון הפעילויות המותאמות למשתתפים עם מוגבלות רחב, אך פריסתן הגאוגרפית מצומצמת, ובפועל יש לפרט מספר מוגבל של אפשרויות. כמו כן, נמצא כי מרבית הפעילויות (76%) מתמקדות בפנאי כתכלית, אך ישנן גם פעילויות הנמצאות על הרצף שבין פעילות חווייתית לבין פעילות בעלת מאפיינים חינוכיים, לימודיים או שיקומיים וטיפוליים, כגון "קבוצת השווים"¹ ועמותת "אתגרים"². פעילויות רבות פונות למשתתפים בכל הגילים, אך לרוב הם משובצים לקבוצות על פי גילם. מרבית הפעילויות הן קבוצתיות. חלקן מיועדות למשתתפים עם מוגבלות בלבד (48%), ואחרות מיועדות למשתתפים עם מוגבלות וללא מוגבלות (40%). בכך עולה ערכן של האחרונות כמענה לצורך החברתי, מעבר לתרומתן החינוכית, הלימודית והשיקומית. באשר לקריטריונים של מקורות מימון ומידת העצמאות של הצעיר עם המוגבלות – ברוב המקרים לא נמצא מידע זמין בפרסומי הארגונים, נקודה מעניינת כשלעצמה, שאליה נתייחס בדיון.

1 <http://www.kvutzat-hashavim.org/BRPortal/br/P102.jsp?arc=452539>

2 <http://www.etgarim.org>

לוח 1: שכיחות פעילויות הפנאי על פי התבחינים (במספרים ובאחוזים)

שכיחות באחוזים	שכיחות במספרים	קטגוריות/קבוצות	תבחין
48	20	פנאי רציני	אפיון פעילות הפנאי
20	8	פנאי מזדמן	
32	13	מעורב	
20	8	שירות ממלכתי (ממשלתי/עירוני)	סוג הארגון המפעיל
68	28	מלכ"ר/עמותה (NGO)	
12	5	עסקי/פרטי	
9	4	ממלכתי (משרדי ממשלה, רשויות מקומיות)	מקורות מימון ³
29	12	השתתפות עצמית	
42	17	תרומות וקרנות	
20	8	אין תשובה	
59	24	פעילות מובנית	רמת מובנות
34	14	פעילות מובנית בחלקה	
7	3	פעילות לא מובנית	
29	12	פריסה ארצית	מיקום/פריסה גאוגרפית
12	5	פריסה חלקית	
59	24	פעילות נקודתית	
40	16	פעילות מגוונת	מגוון הפעילות
60	25	פעילות ממוקדת	
7	3	בוגרים (מעל גיל 16)	גיל
27	11	נוער	
54	22	מעורב – נוער ובוגרים	
12	5	אין תשובה	
10	4	פנאי טיפולי	מטרת פעילות הפנאי
76	31	פנאי כתכלית	
14	6	מעורב	
12	5	פעילות יחידנית	ממד השילוב החברתי
48	20	פעילות בקבוצת השווים	
40	16	פעילות בקבוצה משולבת	
59	24	המשתתף עצמאי	מידת העצמאות של הפרט בפעילות
12	5	המשתתף זקוק לסיוע	
29	12	אין תשובה	

3 פעילויות רבות ממומנות על ידי מספר גורמים. סיווג הפעילויות נעשה על פי הגורמים העיקריים שמממנים את הפעילות, כפי שהוצגו בפרסום האינטרנטי.

ממצאים נוספים מתייחסים לתהליך הפקת המידע ואיכות המידע. במהלך ביצוע הסקר האינטרנטי ניתן היה ללמוד על כמה בעיות משמעותיות בנוגע לזמינות המידע ולהשתתפותם של בני נוער ובוגרים עם מוגבלות בפעילויות פנאי בישראל. כפי שנזכר בפרק השיטה, לחיפוש במרשתת ישנן מגבלות, ועל כן סביר להניח שהנגישות למידע של אנשים עם מוגבלות ובני משפחותיהם תהיה כרוכה בקשיים: ראשית, אין כתובת או אתר המרכז מידע בתחום, ולפיכך יש ל"שוטט" ברחבי האינטרנט על מנת לאתר את המידע; יתר על כן, מצאנו כי בחלק מהמקרים יש צורך בידיעת שם הארגון או המקום, ורק דרך הכניסה לאתר ניתן להגיע לתוכן המבוקש בתחום הפנאי, כגון עמותת "אתגרים", "פארק חברים"⁴ או "הבית של רונית"⁵; השימוש במונחים שונים מקשה על איתור המידע וגוזל זמן רב; ואם לא די בכך, במקרים רבים לא מצוין מועד הפרסום באתר, ואין אפשרות לדעת אם המידע מעודכן ואם הפעילות המתוארת עדיין מתקיימת.⁶

דין

תכניות פנאי הן משאב העשוי לסייע בשינוי מבנה ההזדמנויות של אנשים עם מוגבלות, על ידי מתן אפשרויות להתפתחות אישית ושייכות חברתית. אולם לצורך מיצוי הפוטנציאל של פעילויות פנאי עבור משתתפים עם מוגבלות, כל המעורבים חייבים לסגל לעצמם דרך חשיבה חדשה, הן בנוגע להנגשת המידע והן בהרחבת מגוון אפשרויות הפנאי המוצעות.

ארגון ויישום

המדיניות בתחום פעילויות הפנאי קשורה למדיניות הכללית בנושא אנשים עם מוגבלות בכל מדינה. במדינות מערביות רבות ניתן למצוא גופים ממלכתיים המסייעים להתוויית מדיניות, אם בייעוץ ואם בהתקנת תקנות, כך למשל באירלנד קיימת רשות לאומית למוגבלות (The National Disability Authority). גם במוסדות להשכלה גבוהה ניתן למצוא מחלקות ומכונים המתמחים בתחום הפנאי והנופש, לצד פיתוח תכניות לימודים והכשרה ייעודיות לאנשי מקצוע בתחום פנאי של אנשים עם מוגבלות ואף התמחות בפנאי משלב, כגון המחלקה לניהול פנאי ופנאי טיפולי באוניברסיטת ויסקונסין (LaCrosse Department of Recreation Management & Therapeutic Recreation). כל אלה מעידים על מודעות גבוהה באשר לחשיבות הנושא ולצרכים, כמו גם על קווי מדיניות ועל הקמתן של מסגרות ופעילויות, בד בבד עם פיתוח מקצועי של העוסקים בתחום. הממצאים במחקר זה מלמדים כי בישראל, ארגוני מגזר שלישי – מגזר לא

4 <http://www.raanana.muni.il/RaananaPark/Pages/Accessible%20Garden.aspx>

5 <http://www.habaitshelronit.org>

6 קוראים המעוניינים לצפות בנתונים הגולמיים יכולים לפנות למחברות בדוא"ל: oritg@beitberl.ac.il; hagitklib@gmail.com

ממשלתי, אחראים למרבית ההיצע בתחום פעילות הפנאי לנוער עם מוגבלות. ממצא זה עשוי להעיד על חולשת המגזר הציבורי – הממשלתי והמקומי – בנוגע לטיפול בפנאי של אנשים עם מוגבלות. ארגונים לא ממשלתיים אינם מחויבים למדיניות ציבורית מוגדרת, כגון העסקת עובדים בעלי הכשרה או מתן שירות אוניברסלי בתחום פעילותם, ולכן לא ניתן להסתמך עליהם בלבד בטווח הארוך. על כן, חברה נאורה, המבקשת להקפיד על זכויותיהם של כל חברה, כולל החלשים שבהם, איננה יכולה להסתפק בהטלת האחריות על המשפחה הגרעינית והמורחבת או על ארגוני מתנדבים למיניהם. כמו בנושאים רבים אחרים הנוגעים לזכויות אדם, מן הראוי שהחברה תקבל על עצמה אחריות גם על החלשים ביותר בתוכה ותנהל את המדיניות בתחום, על מנת לוודא את מימוש ערכיה.

עם זאת, במעורבותם של אנשים וארגונים רבים ושונים בהפעלת תכניות פנאי לנוער עם מוגבלות יש יתרון, המתבטא בחדשנות ובמגוון יזמות, הן מבחינת התכנים והן מבחינת דרכי הפעולה. סביר להניח כי התכניות השונות מקורן בגישות שונות של מפעיליהן ובהתייחסותם לקהלים ולצרכים שונים, מה שמרחיב את אפשרויות הבחירה של קהל היעד.

בעולם, ובעיקר במדינות פוסט-תעשייתיות (כגון: אנגליה, אוסטרליה וארצות הברית), ניתן למצוא מגוון של תכניות ופעילויות פנאי מובנות לאנשים עם מוגבלות בכל הגילים, המתייחסות לקבוצות הגיל השונות ולבני נוער בפרט. גופים ממלכתיים שונים פועלים לצד אגודות רבות, ברמה לאומית או מקומית, בדאגה לפנאי של אנשים עם מוגבלות, כמו גם בנושאים הקשורים לשילובם בפעילויות פנאי ובמסגרות נורמטיביות (inclusive leisure). לנוכח מיעוט פעילויות הפנאי הזמינות כיום בישראל לנוער ובוגרים עם מוגבלות, יש צורך במחקר ובפיתוח תכניות נוספות בקהילה. התכניות צריכות לכלול פעילויות מובנות במידה שונה, ייחודיות ומשולבות, ובמגוון שיאפשר בחירה ומתן מענה לצרכים מגוונים.

נגישות למידע

ממצא חשוב הנובע משימוש בסקר מקוון הוא קשיי הנגישות למידע במרשתת. אפשר שהקשיים באיתור המידע ובהערכת איכותו נובעים מהיעדר מודעות מספקת לצרכים, מחוסר מקצועיות או מהיעדר משאבים. היעדר מידע מרוכז בנושא פעילויות הפנאי עלול להקשות על המעוניינים להגיע למידע. ניתן להניח שקהל היעד, בעיקר בני משפחה, מחפשים מידע במרשתת כאשר הם מבקשים להרחיב את אפשרויות הבחירה של ילדיהם ולשפר את איכות חייהם. חשוב לציין כי בעיה זו אינה היחידה, וכי לאחר שתימצא פעילות מתאימה, צפויה התמודדות נוספת, והפעם עם קשיים הכרוכים בעצם ההשתתפות בפעילות (הסעות, תשלום, ליווי וכדומה). ייתכן שהבעייתיות באיתור המידע נובעת בין היתר מכך שבמרבית המקרים מדובר בארגונים הפועלים באופן עצמאי וללא תיאום, כפי שעולה מממצאי הסקר האינטרנטי. בתחום הנגשת המידע, התמונה במדינות שונות שונה מהקיים בישראל. ניתן באמצעות המרשתת

ומספר מצומצם של מילות מפתח באנגלית (כגון: recreation, leisure, disabilities) להיחשף לשפע של מידע מקיף, מפורט, עדכני וזמין באתרי אינטרנט, ביטאונים של ארגונים, מגזינים העוסקים בהיבטים שונים של התחום ועוד. בשל העובדה שרבים מהילדים ובני הנוער עם מוגבלות אינם ערים לאפשרויות הפנאי, מתקשים להביע את רצונותיהם ואינם מסוגלים לחפש את המענים לצרכיהם, יש מקום לצפות כי המוסדות הציבוריים – ממשלתיים ומקומיים – העוסקים באוכלוסייה זו, יראו את הדאגה להפצת המידע בתחום הפנאי ולהרחבת ההיצע ופריסתו הגאוגרפית כחלק מתפקידם. כך למשל, גופים ציבוריים, כגון מחלקות חינוך ורווחה ברשויות המקומיות, הפרוסים ברחבי הארץ ומצויים בקשר עם משפחות של ילדים עם מוגבלות, יכולים לסייע בהנגשת מידע בצורה מרוכזת ובאופן שוטף ועדכני לבעלי העניין.

הגדרת הפעילויות

ממצאי המחקר חסרים פרטים באשר למידת העצמאות של הצעיר הנדרשת לפעילות. ייתכן שהארגונים לא מצאו לנכון לציין הגדרה של קריטריון חד-משמעי באשר למידת העצמאות או התמיכה הנדרשות או המצויות. זאת מכיוון שגם צעירים עם מוגבלות הם אוכלוסייה הטרוגנית, הן מבחינת הגיל והן מבחינת סוג המוגבלות, ואין אלה מעידים בהכרח על רמת התפקוד האינדיווידואלית. כמו כן, ייתכן שהדבר נובע מקוצר ידם של הארגונים לספק תמיכה לכל משתתף, ולפיכך הם נמנעים מהתייחסות לנושא בפרסומיהם.

הנטייה להציע פעילויות מובנות מבחינת התכנים ודרכי הפעולה עולה בקנה אחד עם הגדרה ברורה של מטרות, שכן הפעילות המוצעת אמורה לסייע בהשגת המטרות. נוסף על כך, פעילויות "פנאי רציני", שהן לרוב פעילויות מובנות, המתקיימות במועדים קבועים ולאורך זמן, נחוצות כאשר מדובר בתהליך חינוכי או שיקומי. ייתכן כי אופי זה של הפעילות נובע גם משיקולים ארגוניים או תקציביים.

מקורות מימון

לצד האוטונומיה בתחום הרעיוני, ארגונים לא ממשלתיים עצמאיים גם מבחינה ארגונית ותקציבית. עצמאות זו מאפשרת להם גמישות והתאמה לצרכים ושינויים בזמן קצר יחסית. ארגונים אלה מגייסים משאבים ממקורות שונים ומעסיקים אנשי מקצוע בהתאם לצרכים הנגזרים ממטרותיהם. אולם ארגוני המגזר השלישי מוגבלים לרוב במשאבים, אי-לכך פעילותם מתקיימת במוקדים בודדים, ועל כן זמינותם לאוכלוסייה המקומית מצומצמת. כמו כן, מקורות המימון שלהם אינם מובטחים, והם רשאים לשנות את יעדיהם, ולכן עלולים לצמצם ואף להפסיק את פעילותם בכל עת. ייתכן כי היעדר נתונים ביחס למקורות המימון קשור למצבם הכספי של הארגונים ולתחרות על תקציבים או לכך שמקורות המימון אינם קבועים.

שיתוף פעולה בין גופים ציבוריים וארגוני המגזר השלישי עשוי להבטיח הן את זמינות פעילויות הפנאי והן את יציבותה והמשכיותה, כמו גם לפעול להרחבת השירותים בקהילה.

הרחבת הידע

במדינות שונות ניתן למצוא מקורות מידע רבים ומסוגים שונים, ביניהם מחקרים, סקרים, מאמרים וספרים ואף כתבי עת ייעודיים (כדוגמת כתב העת הקנדי *Journal of Leisurability*), שעניינם, בין היתר, דפוסי פנאי של אוכלוסיות שונות עם מוגבלות ותרומת ההשתתפות ושילוב בפעילויות חינוך בלתי פורמלי בקהילה. נוסף על כך, ארגונים שונים המתמחים באוכלוסיות עם מוגבלות ועוסקים בפעילויות הפנאי של אוכלוסיות אלה משמשים גם כמרכזי מידע בנושאי נופש ופנאי, כדוגמת מרכז מידע ויעץ בנושא אוטיזם באינדיאנה (The Indiana Resource Center for Autism). ממצאי מחקר זה מאירים את דלות מקורות המידע והידע המחקרי על המתרחש בישראל. ראוי כי כיוון מחקר זה יתפתח ויעודד כתיבה ופרסום מידע על הפעילויות הקיימות. אין ספק שחשוב להכיר בתרומה של המשפחה. מן הראוי לספק למשפחה את הכלים והתמיכה לשם מילוי תפקידה החינוכי בכל הנוגע להשתתפות ילדים ובני נוער עם מוגבלות בפעילות פנאי. הנגשת המידע וזמינות הפעילויות המיועדות לילדים ובני נוער עם מוגבלות הוא צעד עיקרי לשם כך.

אזרח, כל אזרח, זכאי לחיים, לחופש ולאוויר – ומתוך כך הוא זכאי לנגישות שוויונית ולהזדמנויות גם בתחום הפנאי (Schleien et al., 2005). מעל לכל אלה, נחוצה מדיניות ממלכתית בנושא, כזאת שלא תסתפק בהפרחת ססמאות ובהבעת רעיונות נאותים, אלא גם תוביל ביצוע ותיתן עדיפות ותמיכה ליזמות אשר פועלות למילוי זכויותיו של כל פרט בחברה.

מקורות

- היוש, ט' (2007). **הלכו לחפש אתונות ומצאו מלוכה: מוטיבציות לצריכה של "פנאי רציני" ומשמעותן בחברה בת-זמננו**. עבודת דוקטור. אוניברסיטת חיפה.
- החברה למתנ"סים (2013). **מגלים נגישות**. מודיעין-מכבים-רעות: מנהל תוכן ופיתוח קהילה. זמין באתר http://www.matnachim.org.il/_Uploads/dbsAttachedFiles/hoveretmahlaka.pdf
- יאיר, ג' (2006). **מחוויות מפתח לנקודות מפנה: על עוצמת ההשפעה החינוכית**. בני ברק: ספריית הפועלים-הקיבוץ המאוחד.
- קליבנסקי, ח' (2011). החינוך הבלתי פורמלי כזירת שילוב. בתוך ג' אבישר, י' לייזר וש' רייטר (עורכים), **שילובים: מערכות חיים וחברה** (עמ' 211–241). חיפה: אחוה.
- רז ט', רטנר, ד', לויטין, א', קיסר-שיגמן, א' ונוימן, מ' (2013). **פעילויות הפנאי של בני נוער בישראל לאחר שעות הלימודים**. ירושלים: משרד החינוך. זמין באתר <http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Rama/HaarachatProjectim/Pnאי.htm>
- רייטר, ש' (1997). **חבר חריג במערכות הרווחה הבריאות והחינוך**. חיפה: אחוה.

- רייטר, ש' (2002). מה בין "כישורי חיים" לבין "הכושר לחיות"? סוגיות בחינוך מיוחד ובשיקום, 17(2), 17–36.
- רייטר, ש' (2004). מעגלי אחווה: לשבירת הקשר בין מוגבלות לבדידות. חיפה: אחוה.
- Bedia, M., Orgaz, B. M., Verdugo, M. A., & Ullan, A. M. (2013). Patterns and determinants of leisure participation of youth and adults with developmental disabilities. *Journal of Intellectual Disability Research*, 57(4), 391–332.
- Bhat, C. R., & Lockwood, A. M. (2004). On distinguishing between physically active and physically passive episodes and between travel and activity episodes: An analysis of weekend recreational participation in the San Francisco Bay area. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, 38(8), 573–592.
- Bocarro, J., Greenwood, P. B., & Henderson, K. A. (2008). An integrative review of youth development research in selected United States recreation journals. *Journal of Park and Recreation Administration*, 26(2), 4–27.
- Bult, M. K., Verschuren, O., Jongmans, M. J., Lindeman, E., & Ketelaar, M. (2011). What influences participation in leisure activities of children and youth with physical disabilities: A systematic review. *Research in Developmental Disabilities*, 32, 1521–1529. DOI: 10.1016/j.ridd.2011.01.045
- Buttimer, J., & Tierney, E. (2005). Patterns of leisure participation among adolescents with a mild intellectual disability. *Journal of Intellectual Disabilities*, 9(1), 25–42.
- Coons, K. D., & Watson, S. L. (2013). Conducting research with individuals who have intellectual disabilities: Ethical and practical implications for qualitative research. *Journal on Development Disabilities*, 19(2), 14–24.
- Dattilo, J. (1991). Recreation and leisure: A review of the literature and recommendations for future directions. In L. H. Meyer, C. A. Peck & L. Brown (Eds.), *Critical issues in the lives of people with severe disabilities* (pp. 171–193). Baltimore: Paul H. Brookes.
- Dattilo, J. (1999). *Leisure education program planning: A systematic approach*. State College, PA: Venture Publishing.
- Dieringer, S. T., & Judge, L. W. (2015). Inclusion in extracurricular sport: A how-to guide for implementation strategies. *Physical Educator*, 72(1), 87–101.
- Dong, E., & Chick, G. (May 17–20, 2005). *Culture constraints on leisure through cross-cultural resraech*. Paper Presented at the Eleventh Canadian Congress on Leisure Research. Available at <http://lin.ca/sites/default/files/attachments/CCLR11-30.pdf>
- Fitzgerald, M., Joseph, A. P., Hayes, M., & O'Regan, M., (1995). Leisure activities of adolescent schoolchildren. *Journal of Adolescence*, 18(3), 349–358.
- Fullagar, S. (2008). Leisure practices as counter-depressants: Emotion-work and emotion-play within women's recovery from depression. *Leisure Sciences*, 30(1), 35–52.
- Geisthardt, C. L., Brotherson, M. J., & Cook, C. C. (2002). Friendships of children with disabilities in the home environment. *Education and Training in Mental Retardation and Developmental Disabilities*, 37, 235–252.
- Godbey, G. (1990). *Leisure in your life: An exploration*. State College, PA: Venture.
- Goodley, D., & Runswick-Cole, K. (2010). Emancipating play: Dis/abled children, development and deconstruction. *Disability & Society*, 25(4), 499–512.

- Hodge, N., & Runswick-Cole, K. (2013). "They never pass me the ball": Exposing ableism through the leisure experiences of disabled children, young people and their families. *Children's Geographies* [serial online], 11(3), 311–325. DOI: 10.1080/14733285.2013.812275
- Holt, L. (2007). Children's sociospatial (re)production of disability within primary school playgrounds. *Environment and Planning D: Society and Space*, 25(5), 783–802.
- Howard, D., & Peniston, L. (2002). *The role of recreation in preventing youth with disabilities from coming into contact with the juvenile justice system and preventing recidivism*. Washington, DC: Center for Effective Collaboration and Practice. Available at <http://cecp.air.org/juvenilejustice/docs/Role%20of%20Recreation.pdf>
- Hsieh, S. C., Spaulding, A., & Riney, M. (2004). A qualitative look at leisure benefits for Taiwanese nursing students. *The Qualitative Report*, 9(4), 604–629.
- Iwasaki, Y. (2008). Pathways to meaning-making through leisure in global contexts. *Journal of Leisure Research*, 40, 231–249.
- Iwasaki, Y., Messina, E., Shank, J., & Coyle, C. (2015). Role of leisure in meaning-making for community-dwelling adults with mental illness: Inspiration for engaged life. *Journal of Leisure Research*, 47(5), 538–555.
- Kampert, A. L., & Goreczny, A. J. (2007). Community involvement and socialization among individuals with mental retardation. *Research in Developmental Disabilities*, 28, 278–286.
- Kang, L. J., Palisano, R. J., Orlin, M. N., Chiarello, L. A., King, G. A., & Polansky, M. (2010). Determinants of social participation—with friends and others who are not family members for youths with cerebral palsy. *Physical Therapy*, 90(12), 1743–1757.
- Kelly, J. R., & Godbey, G. (1992). *The sociology of leisure*. State College, PA: Venture.
- Kelly, J., & Freysinger, V. (2000). *21st century leisure: Current issues*. Needham Heights, MA: Allyn & Bacon.
- King, G., Cathers, T., Miller Polgar, J., MacKinnon, E., & Havens, L. (2000). Success in life for older adolescents with cerebral palsy. *Qualitative Health Research*, 10, 734–749.
- King, G., Law, M., King, S., Rosenbaum, P., Kertoy, M. K., & Young, N. L. (2003). A conceptual model of the factors affecting the recreation and leisure participation of children with disabilities. *Physical & Occupational Therapy in Pediatrics*, 23, 63–90. DOI: 10.1300/j006v23n01_05
- King, G., Petrenchik, T., Law, M., & Hurley, P. (2009). The enjoyment of formal and informal recreation and leisure activities: A comparison of school-aged children with and without physical disabilities. *International Journal of Disability, Development & Education*, 56(2), 109–130. DOI: 10.1080/10349120902868558
- Kozakiewicz, A. (2007). Present and future leisure activities in Turku: Concise analysis of survey. *Nordia Geographical Publications*, 36(4), 73–81. Available at <https://wiki oulu.fi/download/attachments/29067463/7.%20Agnieszka%20Kozakiewicz.pdf?version=1&modificationDate=1360839920000&api=v2>
- Kreiner, J., & Flexer, R. (2009). Assessment of leisure preference for students with severe developmental disabilities and communication difficulties. *Education and Training in Developmental Disabilities*, 44(2), 280–288.

- Law, M., King, G., King, S., Kertoy, M. M., Hurley, P., Rosenbaum, P., et al. (2006). Patterns of participation in recreational and leisure activities among children with complex physical disabilities. *Developmental Medicine & Child Neurology*, 48(5), 337–342.
- Leyser, Y., & Cole, K. B. (2004). Leisure preferences and leisure communication with peers of elementary students with and without disabilities: Educational implications. *Education*, 124(4), 595–604. Available at <http://journals825.home.mindspring.com/csjs/html>.
- MacKay, K. J., & Crompton, J. L. (1988). Alternative typologies for leisure programs. *Journal of Park and Recreation Administration*, 6(4), 52–64. Available at <http://js.sagamorepub.com/jpra/article/view/1909>
- Mair, H. (2006). Research reflection: The potential of interdisciplinarity for leisure research. *Leisure Sciences*, 28, 197–202.
- McConachie, H., Colver, A. F., Forsyth, R. J., Jarvis, S. N., & Parkinson, K. N. (2006). Participation of disabled children: How should it be characterised and measured? *Disability & Rehabilitation*, 28(18), 1157–1164. DOI: 10.1080/09638280500534507
- Meyers, L., Davis–Jones, C. S., & Botting, N. (2011). “A place where I can be me”: A role for social and leisure provision to support young people with language impairment. *International Journal of Language and Communication Disorders*, 46(6), 739–750.
- Mokhtarian, P. L., Salomon, I., & Handy, S. L. (2004). *A taxonomy of leisure activities: The role of ICT*. Available at <http://www.its.ucdavis.edu/publications/2004/UCD–ITS–RR–04–44.pdf>
- Munson, W. W., & Savickas, M. L., (1998). Relation between leisure and career development of college students. *Journal of Vocational Behavior*, 53(2), 243–253.
- Murray, P. (2002). *Hello! Are you listening? Disabled teenagers’ experience of access to inclusive leisure*. York, UK: Joseph Rowntree Foundation.
- O’Day, B., & Killeen, M. (2002). Research on the lives of persons with disabilities: The emerging importance of qualitative research methodologies. *Journal of Disability Policy Studies*, 13, 9–15.
- Overs, R. P., Taylor, S., Cassell, E., & Chernov, M. (1977) *Avocational counseling for the elderly*. Sussex, WI: Avocational Counseling Research.
- Passmore, A., & French, D. (2001). Development and administration of a measure to assess adolescents’ participation in leisure activities. *Adolescence*, 36(141), 67–75.
- Perlman, D. (2007). The best of times, the worst of times: The place of close relationships in psychology and our daily lives. *Canadian Psychology*, 48, 7–18.
- Rimmer, J., & Rowland, J. L. (2008). Physical activity for youth with disabilities: A critical need in an underserved population. *Developmental Rehabilitation*, 11(2), 141–148. DOI: 10.1080/17518420701688649
- Schleien, S. J., Green, F., & Stone, C. (2003). Making friends within inclusive community recreation programs. *American Journal of Recreation Therapy*, 2(1), pp. 7–16. Available at <http://lin.ca/resource–details/3726>

- Schleien, S. J., Stone, C. F., & Rider, C. Y. (2005). A paradigm shift in therapeutic recreation: From cure to care. In E. L. Jackson (Ed.), *Constraints to leisure* (pp. 295–309). State College, PA: Venture.
- Schreuer, N., Sachs, D., & Rosenblum, S. (2014). Participation in leisure activities: Differences between children with and without physical disabilities. *Research in Developmental Disabilities, 35*, 223–233.
- Scruton, S. (2007). Leisure. In G. Ritzer (Ed.), *Blackwell encyclopedia of sociology online*. Available at http://www.blackwellreference.com/subscriber/book.html?id=g9781405124331_9781405124331 Doi: 10.1111/b.9781405124331.2007.x
- Sener, I. N., Copperman, R. B., Pendyala, R. M., & Bhat C. R. (2008). An analysis of children's leisure activity engagement: Examining the day of week, location, physical activity level, and fixity dimensions. *Transportation, 35*(5), 673–696. Available at http://www.cae.utexas.edu/prof/bhat/ABSTRACTS/ChildrenLeisureActivity_March31_revised.pdf
- Solish, A., Perry, A., & Minnes, P. (2010). Participation of children with and without disabilities in social, recreational and leisure activities. *Journal of Applied Research In Intellectual Disabilities, 23*(3), 226–236. DOI: 10.1111/j.1468–3148.2009.00525.x
- Stebbins, R. A. (1982). Serious leisure: A conceptual statement. *Pacific Sociological Review, 25*, 251–272.
- Stebbins, R. A. (1997). Casual leisure: A conceptual statement. *Leisure Studies, 16*, 17–25.
- Stebbins, R. A. (September, 1998). *Serious leisure for people with disabilities*. Paper presented at the Leisure Education and Populations of Special Needs International Seminar of the World Leisure and Recreation Association Commission of Education, Jerusalem. Available at <http://www.geocities.com/CollegePark/Lab/5515/Disable.html>
- Stebbins, R. A. (2005). Project-based leisure: Theoretical neglect of a common use of free time. *Leisure Studies, 24*, 1–11.
- Stebbins, R. A. (2007). *Serious leisure: A perspective for our time*. New Brunswick, NJ: Transaction.
- Stebbins, R. A. (2009). Leisure and its relationship to library and information science: Bridging the gap. *Library trends, 57*(4), 618–631. Available at <https://www.ideals.illinois.edu/bitstream/handle/2142/13654/57.4.stebbins.pdf?sequence=2>
- Stevenson, C. J., Pharoach, P. O., & Stevenson, R. (1997). Cerebral palsy – the transition from youth to adulthood. *Developmental Medicine and Child Neurology, 39*, 336–342.
- Tinsley, H. E. A., & Eldredge, B. D. (1995). Psychological benefits of leisure participation: A taxonomy of leisure activities based on their need-gratifying properties. *Journal of Counseling Psychology, 42*(2), 123–132.
- Ullenhag, A. (2012). *Participation in leisure activities of children and youths with and without disabilities*. Stockholm: Karolinska Institutet. Available at <https://openarchive.ki.se/xmlui/handle/10616/41257>
- Yen, M. K. (1997). An exploratory investigation on the leisure participation and leisure constraints among students at normal university/teachers college in Taiwan. *Bulletin of Civic and Moral Education, 6*, 319–382.

